

Anna Kryniecka-Piotrak

- ▶ Uniwersytet Warszawski
(University of Warsaw, Poland)
- ▶ e-mail: akryniecka@wpia.uw.edu.pl
- ▶ ORCID: 0000-0001-6599-5473

DOI: 10.15290/mhi.2025.24.01.19

LIBERALIZM HUMANISTYCZNY FERDYNANDA ZWEIGA**Abstrakt**

Dorobek polskich myślicieli stanowi źródło interesujących koncepcji naukowych i wartościowych idei o współczesnym znaczeniu. Jedną z nich jest sformułowana przez wybitnego polskiego myśliciela okresu międzywojennego Ferdynanda Zweiga. Autor ten znany jest jako przedstawiciel – obok Adama Krzyżanowskiego i Adama Heydla – krakowskiej szkoły ekonomii. Należy jednak podkreślić także prawnicze wykształcenie Zweiga, które w dużej mierze zaważyło na interdyscyplinarnym charakterze jego zainteresowań naukowych. Myśliciel wykraczał w swojej pracy badawczej poza tradycyjne ramy ekonomii, podkreślając, iż wiele rozpatrywanych na jej gruncie problemów stanowi odzwierciedlenie toczących się sporów filozoficznych, przede wszystkim aksjologicznych i antropologicznych, dotyczących także zagadnienia sprawiedliwości i prawa.

Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie stanowiska Ferdynanda Zweiga, które on sam określa mianem neoliberalizmu, liberalizmu społecznego lub liberalizmu humanistycznego. Każda z przytoczonych nazw, którymi posługuje się autor, podkreśla inny aspekt głoszonej przez niego koncepcji. Neoliberalizm wskazuje na odrębność przedstawionego ujęcia od tradycyjnego pojmowania liberalizmu wiążanego przede wszystkim z wolnością gospodarczą uznawaną za wartość podstawową. Przymiotnik „społeczny” wskazuje na powiązanie wolności jednostkowej z troską o los społeczności, w ramach której człowiek funkcjonuje, co prowadzi do postulowania rozwiązań ustrojowych o prospołecznym charakterze. Określenie liberalizmu „humanistycznym”

nawiązuje natomiast do uznania człowieka za wartość najwyższą oraz istotę zdolną do rozwoju, dążącą do doskonałości i wyposażoną w umiejętność korzystania z wolności.

Słowa kluczowe: liberalizm, wolność, prawo, indywidualizm, indywidualizm społeczny, indywidualizm humanistyczny, kolektywizm

FERDINAND ZWEIG'S HUMANISTIC LIBERALISM

Abstract

The output of Polish thinkers is a source of interesting scientific concepts and valuable ideas of contemporary relevance. One of them is formulated by an outstanding Polish thinker of the interwar period, Ferdinand Zweig. This author is known as a representative – along with Adam Krzyżanowski and Adam Heydl – of the Cracow school of economics. However, it is also important to emphasise the Zweig's legal education, which largely influenced the interdisciplinary nature of his scientific interests. In his research work, the thinker went beyond the traditional framework of economics, emphasising that many of the problems considered in this field reflect the ongoing philosophical disputes, above all axiological and anthropological ones, also concerning the issue of justice and law.

The aim of this paper is to introduce Ferdinand Zweig's position, which he himself refers to as neo-liberalism, social liberalism or humanistic liberalism. Each of the cited names used by the author emphasises a different aspect of the concept he proclaims. Neoliberalism indicates the distinctness of the presented approach from the traditional understanding of liberalism associated primarily with economic freedom considered as a fundamental value. The adjective "social" indicates the link between individual freedom and concern for the fate of the community within which one functions, which leads to the postulation of pro-social political solutions. The term humanistic liberalism, on the other hand, refers to the recognition of man as the highest value and as a being capable of development, striving for perfection and equipped with the ability to exercise freedom.

Key words: liberalism, freedom, law, individualism, social individualism, humanistic individualism, collectivism

1. Wprowadzenie

Sformułowana w okresie międzywojennym przez Ferdynanda Zweiga koncepcja liberalizmu jest źródłem inspirujących idei, mogących mieć istotne znaczenie

z punktu widzenia potrzeb człowieka XXI wieku, rozdartego między skłonnościami indywidualistycznymi a coraz bardziej uświadomionym uzależnieniem od innych ludzi i wspólnot, w jakich funkcjonuje. W konsekwencji może stać się podwaliną ustroju prawnego odpowiadającego aktualnym uwarunkowaniom społeczno-gospodarczym. W poglądzie tym kryje się założenie, iż człowiek współczesny, niezależnie od swojej niepowtarzalnej indywidualności, skazany jest na współdziałanie z innymi, chociażby z racji występowania rozmaitych zagrożeń takich jak degradacja środowiska naturalnego czy występowanie lokalnych konfliktów zbrojnych, z których w dzisiejszym świecie każdy niemalże niepostrzeżenie może przekształcić się w globalny.

Zważywszy na aktualny poziom rozwoju kultury i nauki człowiek powinien mieć zatem świadomość konieczności zaangażowania we współdziałanie z innymi na rzecz całej ludzkości, a przynajmniej społeczności, w ramach której żyje, niezależnie od realizowania swoich aspiracji jednostkowych, ukierunkowanych na rozwijanie posiadanych talentów, kompetencji czy spełniania marzeń.

Człowiek z racji przysługującej mu wolności ma prawo do swobody działania w różnych sferach życia, co jest zgodne z nurtem myślenia liberalnego. Jednocześnie jednak powinien nadać głębszy sens swojemu istnieniu, wykazując troskę o losy innych ludzi. Przedstawiony sposób pojmowania wolności dochodzi do głosu właśnie w koncepcji sformułowanej przez Zweiga, oryginalnej, ukazującej wychowawczy charakter liberalizmu i wpisującej się w wyraźnie zarysowany w XX-wiecznej polskiej filozofii prawa nurt myślenia określany mianem indywidualizmu społecznego.

Ferdynand Zweig był polskim myślicielem okresu międzywojennego, znanym jako przedstawiciel – obok Adama Krzyżanowskiego i Adama Heydla – krakowskiej szkoły ekonomii. Niemniej jednak na ukształtowanie jego stanowiska niewątpliwie wpływ miały również odbyte na uniwersytetach w Krakowie i Wiedniu studia prawnicze, które zakończył, stając się doktorem praw 19 listopada 1918 roku. Warto zaznaczyć, że Zweig słuchał wykładów wybitnych uczonych, takich jak profesor historii prawa zachodnioeuropejskiego i porównawczego Stanisław Estreicher, profesor dawnego prawa polskiego Stanisław Kutrzeba, profesor praw i filozofii Bolesław Ulanowski czy profesor prawa rzymskiego Stanisław Wróblewski¹.

¹ Katalog uczniów Wydziału Prawa UJ za lata akademickie 1917/18, 1918/19, Archiwum UJ, sygn. WP II 284, sygn. WP II 286.

Studia prawnicze pozostawiły ślad na zainteresowaniach naukowych Zweiga, choć w kolejnym okresie swojej aktywności zawodowej myśliciel skierował się ku ekonomii. Odnosił w tej dziedzinie sukcesy, wygrywając między innymi, ogłoszony w 1926 roku przez Bank Gospodarstwa Krajowego, konkurs na najlepszy program gospodarczy dla Polski. Warto zaznaczyć, że dużo publikował i angażował się w działalność Krakowskiego Towarzystwa Ekonomicznego.

W 1928 roku na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego uzyskał *veniam legendi* z ekonomii politycznej, w 1929 roku został docentem z tej dziedziny, zaś w 1935 roku profesorem tytularnym z zakresu nauk ekonomicznych. Po wybuchu drugiej wojny światowej najpierw przebywał we Francji wraz z polskim rządem emigracyjnym, a następnie wyjechał do Londynu, skąd do Polski już nie wrócił. Po wojnie kontynuował dociekania w zakresie nauk ekonomicznych, poświęcając jednak dużo uwagi socjologii oraz formułując koncepcje o interdyscyplinarnym charakterze.

2. Podstawowe założenia liberalizmu

Poglądy Ferdynanda Zweiga ewoluowały od apologii klasycznego liberalizmu gospodarczego do postulowania rozwiązań ustrojowych o bardziej prospołecznym charakterze. W rezultacie, pod wpływem rozczarowania ówczesną rzeczywistością polityczną i gospodarczą oraz kryzysem idei liberalnych, myśliciel sformułował koncepcję uwzględniającą aspekty polityczne, ekonomiczne i filozoficzne, będącą właśnie odzwierciedleniem jego interdyscyplinarnych zainteresowań naukowych. W ten sposób znacznie wykroczył poza tradycyjne ramy ekonomii, podkreślając przede wszystkim, iż wiele rozpatrywanych na jej gruncie problemów stanowi odzwierciedlenie toczących się sporów filozoficznych, przede wszystkim aksjologicznych i antropologicznych, dotyczących także zagadnienia sprawiedliwości i prawa².

W swoich pracach Zweig zwraca uwagę na różne sposoby pojmowania liberalizmu i perspektyw, w jakich jest on rozpatrywany. Podkreśla, iż należy odróżniać ekonomię teoretyczną jako naukę od doktryn polityczno-gospodarczych, które ze swej istoty są uwarunkowane światopoglądowo, a więc także kulturowo, co powoduje,

² A. Brzyska, G. Jeż, *Wielcy polscy ekonomiści: główne nurty polskiej myśli ekonomicznej*, Warszawa 2023, s. 73.

że w konsekwencji mają także pewne cechy narodowe³. Jak sam przyznaje, teoria ekonomiczna w każdym przypadku „jest zakotwiczona w jakimś światopoglądzie – każda ma za podstawę pewne wartości światopoglądowe”⁴.

W historii ludzkości, zdaniem myśliciela, zarysowują się cztery zasadnicze doktryny społeczno-gospodarcze: liberalizm, socjalizm, nacjonalizm, uniwersalizm, którym odpowiadają określone systemy społeczno-ekonomiczne. W kolejności są to: ekonomia etyczno-teologiczna, ekonomia narodowa, ekonomia wolności, ekonomia równości⁵. Zdaniem uczonego są to doktryny modelowe ułatwiające dokonywanie analiz, niemniej jednak należy mieć świadomość, że żadna z nich nie występuje w realiach życia społecznego w czystej postaci.

Ferdynand Zweig zauważa, iż liberalizm w sposób oczywisty opiera się na wolności, ale należy mieć na uwadze, iż w społeczeństwie wartość ta jest utożsamiana jedynie w większym lub mniejszym zakresie. „Liberałem nazywamy nie tego, który głosi konieczność absolutnej wolności gospodarczej i politycznej, ale tego, który głosi konieczność najwyższej wolności gospodarczej i politycznej, jaka jest możliwa i dopuszczalna w danych warunkach czasu i miejsca” – warto przypomnieć słowa uczonego⁶. Według Zweiga najwyższą wartością na gruncie liberalizmu jest wolność jednostki określana jako możliwość czynienia wszystkiego w ramach obowiązującego prawa, które gwarantuje wolność osobistą, wolność do dysponowania dobrami indywidualnymi oraz wolność polityczną.

W ujęciu Zweiga liberalizm opiera się na urzeczywistnieniu ideału wolności znajdującego wyraz w trzech podstawowych zasadach: wolności, własności prywatnej i bogacenia się⁷. Pierwsza polega na zagwarantowaniu zarówno wolności osobistej, jak i materialnej, druga na ochronie własności prywatnej. Trzecia zasada sprowadza się do apologii reguły bogacenia się jako prowadzącej do ogólnego pożytku oraz pozwalającej na łączenie ludzkich dążeń i celów, aby jak najbardziej pomnażać dobrobyt jednostek i całego społeczeństwa.

³ F. Zweig, *Liberalizm polskiej myśli ekonomicznej*, Kraków 1937, s. 3.

⁴ F. Zweig, *Cztery systemy ekonomii. Uniwersalizm – nacjonalizm – liberalizm – socjalizm*, Kraków 1932, s. 14.

⁵ F. Zweig, *Zmierzch czy odrodzenie liberalizmu*, Warszawa 1980, s. 16.

⁶ Ibidem, s. 264.

⁷ Ibidem, s. 36.

Zgodnie z tą koncepcją wolność jest realizowana przede wszystkim dzięki korzystaniu z własności prywatnej. Obie wartości są ściśle ze sobą związane, gdyż prawo własności jest naturalną konsekwencją wolności. Gwarantuje ono każdej jednostce prawo do zysku z wykonywanej przez nią pracy. Niemniej jednak należy zauważyć, iż według Zweiga zachodzi również reakcja odwrotna, mianowicie własność prywatna jest też podstawą wolności, ponieważ ktoś „pozbawiony wszelkiej własności nie może być w istocie wolnym człowiekiem, nie może dysponować żadnymi uprawnieniami materialnymi, posiadającymi jakąś treść i przynoszącymi mu jakieś korzyści”⁸. W konsekwencji należy uznać, że wolność nie jest jedynie prawem formalnym tylko wtedy, gdy człowiek posiada jakąś własność.

Źródłem zasady bogacenia się jest natura człowieka, zgodnie z którą dąży on do zarobku, poprawy bytu i awansu społecznego, a więc maksymalizacji zysku indywidualnego. Dlatego też liberalizm najpełniej odpowiada naturze człowieka, jego cechom wrodzonym, wyznaczającym określone skłonności. Właściwościami o fundamentalnym znaczeniu są z tego punktu widzenia: dążenie do bogacenia się oraz racjonalność podejmowanych działań. Wyposażają one człowieka w zdolność do maksymalizacji osiąganego zysku, gdyż może on – korzystając ze zdobytego doświadczenia i wiedzy – dostosowywać sposób realizacji zadań do realiów życia.

3. Polski nurt liberalizmu

Poddając analizie twórczość przedstawicieli polskiej myśli społeczno-gospodarczej XVIII i XIX wieku, Zweig zauważa, iż reprezentowali oni jeden wspólny kierunek doktrynalny, mianowicie liberalizm gospodarczy. „Wszyscy oni byli liberałami, bronią zasad wolności gospodarczej, występują przeciw nadmiernej ingerencji państwa, wierzą w istnienie porządku naturalnego, w pożytek międzynarodowego podziału pracy, bronią zasad równości obywatelskiej, występują przeciw monopolom, przywilejom i protekcjom, bronią interesów szerokich rzesz ludzkości, mają szczerze demokratyczny stosunek do wszystkich problemów społecznych politycznych i gospodarczych”⁹. Autor podkreśla, czego wyrazem są uwypuklone przez niego, wskazane powyżej wartości,

⁸ Ibidem, s. 39.

⁹ F. Zweig, *Liberalizm...*, s. 4.

iz wśród zasadniczych prądów ideowych ekonomii polskiej XVIII i XIX wieku widoczna jest zdecydowana „preponderancja, jeżeli nie wyłączość, myśli indywidualistyczno-liberalnej”¹⁰.

Należy zauważyć, iż wyraźny nurt indywidualistycznego sposobu myślenia zarysowuje się również w polskiej filozofii prawa okresu międzywojennego. W świetle powyższej konstatacji interesujące jest przedstawione przez Ferdynanda Zweiga uzasadnienie występowania takiej tendencji w dorobku polskich uczonych¹¹. Sprowadza się ono do stwierdzenia, iż w pewnym stopniu nieufność Polaków do państwa wynika z czasów zaborów, ale jednocześnie Zweig zastrzega, że indywidualizm myśli polskiej jest starszy i głębszy. Jego zdaniem decydujące znaczenie mają pewne dyspozycje psychiczne oraz dystynkcje światopoglądowe, które powodują, że naród polski nie stanowi podatnego gruntu ani dla kolektywizmu, ani totalizmu¹².

Uczony zauważa również, iż polski nurt liberalizmu najbliższy jest koncepcjom francuskim, nacechowanym pierwiastkiem społecznym. Nie jest bowiem nastawiony na radykalną ochronę jednostki, jak w indywidualizmie angielskim czy amerykańskim, nie był też nigdy „liberalizmem doktrynerskim, ale realistycznym, nie był bezpłodnym »laissezfaire’yzmem«, zachęcającym do bierności i kwietyzmu, ale liberalizmem aktywnym [...] Był liberalizmem społecznym i demokratycznym, a nie sobkowskim i reakcyjnym”¹³. Szczególną uwagę uczonego przykuwa także wyjątkowe znaczenie przypisywane na gruncie polskich koncepcji postulatowi podniesienia poziomu oświaty i kultury w społeczeństwie.

Dokonana przez F. Zweiga analiza dorobku polskich przedstawicieli myśli społeczno-gospodarczej XVIII i XIX wieku stanowi dla niego punkt wyjścia do sformułowania własnej koncepcji, określanej przez niego samym mianem neoliberalizmu, liberalizmu społecznego czy też liberalizmu humanistycznego. Każda z tych nazw kładzie nacisk na inny aspekt stanowiska autora.

¹⁰ Ibidem, s. 32.

¹¹ A. Kryniecka-Piotrak, *Indywidualizm w polskiej myśli filozoficznoprawnej XX wieku*, Białystok 2019.

¹² F. Zweig, *Liberalizm...*, s. 32–33.

¹³ Ibidem, s. 33.

4. Nowe pojmowanie liberalizmu

Neoliberalizm podkreśla odrębność tejże koncepcji od tradycyjnego ujmowania liberalizmu w kontekście wolności gospodarczej uznawanej za wartość podstawową. „Jest to odrodzenie dawnego XIX-wiecznego liberalizmu i nadanie mu nowej aktualnej treści [...] Neoliberalizm nie jest programem przeszłości, ale programem przyszłości”¹⁴. Nie jest zatem wynikiem dążenia do stworzenia nowej doktryny czy wprowadzenia do klasycznego jej ujęcia diametralnych zmian, ale innego pojmowania czy raczej uwypuklenia treści w niej zawartych, które nie zostały jak dotąd wyraźnie podkreślone. W dużej części, choć nie całkowicie, sprowadza się zatem do pełniejszego zrozumienia i rozwinięcia założeń liberalizmu w tradycyjnym ujęciu.

Głoszony przez Zweiga liberalizm trafnie określa W. Bernacki jako „dopełnienie liberalizmu dawnego o nowe zasady, wśród których na plan pierwszy wysunął on po pierwsze – zasadę równości szans; po drugie – zasada własności miała zostać przekształcona w zasadę upowszechnienia własności prywatnej; po trzecie – liberalizm miał się stać liberalizmem społecznym, to znaczy nie tak jak dotychczas wspierać się na materializmie lecz na etyce”¹⁵. Dążenie do bogacenia się miało zostać zatem zastąpione „odrodzeniem moralnym człowieka w atmosferze wolności”¹⁶.

Punktem wyjścia rozważań autora stało się krytyczne odniesienie do tradycyjnego pojmowania liberalizmu jako materialistycznego nastawionego na mnożenie zysku. Uczony przyznawał, że podstawą myśli liberalnej jest wolność, ale zaznacza, że powinna ona być właściwie rozumiana i oceniana przez pryzmat tego, na ile przyczynia się do rozwoju człowieka. Podkreśla zarazem, że liberalizm powinien być rozumiany jako światopogląd zakładający, że wartością najwyższą jest „nowy człowiek odrodzony w prawdziwym humanizmie, który rozwijać się może tylko i wyłącznie w atmosferze wolności”¹⁷. Określenie liberalizmu „humanistycznym” nawiązuje zatem do sposobu ujęcia człowieka, który jest traktowany nie tylko jako wartość

¹⁴ F. Zweig, *Zmierzch...*, s. 15.

¹⁵ W. Bernacki, *Ferdynand Zweig (1896–1988): przypadek polskiego liberalizmu społecznego*, [w:] *Myśl i polityka: księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Jackowi Marii Majchrowskiemu*, red. B. Szlachta, Kraków 2011, s. 28.

¹⁶ F. Zweig, *Zmierzch...*, s. 22.

¹⁷ Ibidem.

najwyżej usytuowana w hierarchii, ale przede wszystkim pojmowany jako istota zdolna do umiejętnego korzystania z wolności oraz predestynowana do rozwoju i dążenia do doskonałości.

Przymiotnik „społeczny” wskazuje na powiązanie wolności jednostkowej z troską o los społeczności, co wynika z „gloryfikacji zdrowych egoizmów, utrzymujących się w ramach prawnych, których realizacja daje optimum interesu społecznego i maksimum bogactwa”¹⁸. Konsekwentnie zostaje zatem podkreślona konieczność uzupełnienia programu liberalnego o dodatkowe elementy tak, by liberalizm materialistyczny przekształcił się w liberalizm społeczny.

Ferdynand Zweig, przedstawiając koncepcję liberalizmu społecznego (humanistycznego, neoliberalizmu), włącza się do dyskusji toczącej się również w okresie międzywojennym w gronie przedstawicieli polskiej myśli filozoficznoprawnej na temat indywidualizmu i kolektywizmu, wnosząc interesujący wkład zarówno do sposobu rozumienia tych pojęć, jak i przyczyn zaznaczania się w społeczeństwach wyrażanych przez nie tendencji.

Myśliciel ten, oprócz tradycyjnie podkreślanej na gruncie indywidualizmu wartości każdego jednostkowego istnienia ludzkiego, formułuje dwa istotne twierdzenia. Po pierwsze zauważa, że zdanie, iż człowiek jest jednostką, znaczy również, że jest „całością samą w sobie i dla siebie”¹⁹. Po drugie zaznacza, iż człowiek jest zarazem częścią jakiejś całości – społeczeństwa, rodu, plemienia, państwa czy innej społeczności. To właśnie owa dwoistość, wpisana w naturę człowieka, prowadzi do nieustannego ścierania się przeciwstawnych zasad: indywidualistycznej ukierunkowanej na cel jednostki oraz kolektywistycznej ukierunkowanej na cel kolektywu²⁰.

5. Zasada indywidualizmu a zasada kolektywizmu

W przeciwieństwie do innych myślicieli, Zweig uważa, iż na żadnym etapie w dziejach ludzkości nie było całkowitej dominacji jednej z rozpatrywanych tendencji. Jego zdaniem nigdy nie było wyłącznie panowania zasady indywidualizmu, jak i nie było

¹⁸ F. Zweig, *Cztery...*, s. 77.

¹⁹ Ibidem, s. 311.

²⁰ Ibidem.

wyłącznie panowania zasady kolektywizmu. Można tylko wskazać na względną przewagę jednej zasady na drugą, przy czym należy zaznaczyć, iż nieustannie dochodziło do zmian ich procentowego udziału w poszczególnych okresach historycznych. Zmienność owych proporcji była powodowana różnymi czynnikami, niemniej jednak zasadniczo można wskazać na cztery podstawowe ich rodzaje. Są to rozmaite przeobrażenia: w psychice i rozwoju umysłowym ludzi, w technice, w gospodarce oraz w polityce²¹.

Jak wskazuje Zweig, wraz ze wzrostem poziomu rozwoju intelektualnego człowieka silniejsze staje się poczucie jego odrębności osobniczej oraz potrzeba wolności, uwolnienia od ograniczeń zbiorowości, przesądów, kanonów i wierzeń grupowych. Rozwój techniki i gospodarki sprzyja z kolei pogłębianiu więzi społecznych i zależności od innych ludzi, chociażby z uwagi na podział pracy. Odnosząc się do przemian politycznych, należy z kolei zauważyć, iż umocnieniu tendencji kolektywistycznych sprzyjają sytuacje zagrożenia, rewolucje i wojny. W warunkach konieczności ochrony społeczności indywidualizm się osłabia, ponieważ zachodzi potrzeba zespolenia sił do walki ze wspólnym wrogiem czy przeciwstawiania się innemu niebezpieczeństwu²².

Ferdynand Zweig, analizując na przestrzeni wieków zmiany w nasilaniu się nurtów indywidualistycznych i kolektywistycznych, zauważa, iż mają one dwojaki charakter. Przyjmują formę zmian koniunkturalnych lub sekularnych, dziejowych. Pierwsze z nich następują w porządku wahadłowym, cyklicznym. Znacząca dominacja jednej z tendencji doprowadza do pewnej kulminacji, „do pewnych przerostów, do wybujałości”, wywołując swoisty kryzys i ustępując miejsca swojemu przeciwieństwu. Jak zauważa autor, problem ten dotyczy także duchowości człowieka, który popada z jednej skrajności w drugą. W przypadku gdy „społeczeństwo w jednym okresie historycznym zbyt silnie związało jednostkę więzami kolektywu – po jakimś czasie jednostka ta zbuntuje się i wyzwoli się z więzów kolektywu, przywracając swoje «nieprzedawnione prawa» do osobniczego życia, prawa do wolności”²³.

²¹ Ibidem, s. 312

²² Ibidem, s. 312–313.

²³ Ibidem, s. 314.

Inne znaczenie mają dokonujące się zmiany sekularne, określane również mianem dziejowych, będące w gruncie rzeczy procesami wielowiekowymi, etapami rozwoju cywilizacyjnego. Interesujący jest wniosek Zweiga, iż rozwój każdej cywilizacji rozpoczyna się postępującą stopniowo indywidualizacją, a kończy się procesem kolektywizacji. Przykładowo człowiek pierwotny nie jest traktowany w rozważaniach jako niepowtarzalne indywiduum, ale jest rozpatrywany przez pryzmat społeczności, do której należy. Jest pojmowany jako część większej całości, zorganizowanej na zasadzie przewagi tendencji kolektywistycznej, nie jest wolnym człowiekiem, ale „skrępowanym wielu, najróżnorodniejszymi węzłami na rzecz swej społeczności, silnie zuniformowanym i zniwelowanym, pozbawionym cech osobniczych [...]. Społeczność ta zorganizowana hierarchicznie, powiedzielibyśmy dziś: totalnie, opanowuje całego człowieka i podporządkowuje go bez reszty swym interesom²⁴”.

Proces indywidualizacji jest stopniowym uwalnianiem się z owych więzów, zdobywaniem samowiedzy i suwerenności moralnej, a także uzyskiwaniem swobody kształtowania swojego życia, myślenia, wiary, gospodarowania, organizowania się i współdziałania z innymi na zasadzie dobrowolności (swobody polityczne).

Według Zweiga kulminacyjnym punktem historii każdej cywilizacji jest maksymalizacja indywidualizmu. Jest to „złoty wiek” danej cywilizacji, będący okresem największej produktywności duchowej i materialnej człowieka. Po nim następuje proces odwrotny, kolektywizacji jednostek, będący zmierzchem danej cywilizacji. Człowiek przestaje być siłą twórczą, stając się trybikiem w jakiejś całości, a zatem „zwycięża masa, pierwotna horda, prowadzona wprawdzie hierarchicznie, ale na zasadzie pierwotnych instynktów hordy”²⁵. Cywilizacja zamiera, ale ustępuje miejsca innej, nowej, która podobnie jak poprzednia, będzie się rozwijała dojrzewała i starzała, aż nastąpi jej zmierzch. Filozofia ludzkich dziejów przypomina zatem sinusoidę, zgodnie z którą po czasach kultu jednostki następuje kult kolektywu, niemniej jednak uczony, kontynuując historiozoficzne rozważania, stwierdza, iż wola człowieka może zmienić dotychczasowy ich porządek.

Zweig, odnosząc się do twierdzenia o dokonującym się w latach trzydziestych XX wieku zmierzchu cywilizacji zachodnioeuropejskiej, którego wyrazem była między innymi

²⁴ Ibidem, s. 315.

²⁵ Ibidem, s. 316.

kolektywizacja człowieka powiązana z pozbawianiem go wolności i ograniczaniem w każdej dziedzinie życia, zauważa, iż żaden proces występujący w życiu społecznym ludzi nie jest konieczny. Podkreśla zarazem, iż jedyną właściwą postawą człowieka jest wiara w siłę jego woli. Myśliciel przyznaje, że zgodnie z determinizmem społeczno-gospodarczym określone uwarunkowania powodują wystąpienie pewnych koniecznych skutków, niemniej jednak człowiek może w dużej mierze kształtować owe warunki i ich układ. Życie społeczne toczy się wedle pewnych reguł ekonomicznych i socjologicznych, ale dobór jego elementów i zmiana ich układu pozostają zależne od intelektu, emocji i woli ludzi.

6. Humanistyczny charakter liberalizmu

Z koncepcji Zweiga płynie wniosek, iż należy dążyć do zaszczepiania w człowieku umiłowania wolności, silnej motywacji do jej utrzymania, co powinno prowadzić do kształtowania nowej hierarchii wartości. W tym celu właśnie niezbędne jest upowszechnienie nowego sposobu pojmowania liberalizmu, a zatem konieczne jest, aby „praca myślowa”, a więc edukacja w tym zakresie, wyprzedziła proces historyczny. „Myśl nie jest bezsilna. Założona w odpowiednim punkcie i w odpowiednim czasie staje się niejednokrotnie dźwignią historii”²⁶. W przedstawionym poglądzie Zweiga dochodzi do głosu jego wiara w człowieka, w siłę jego woli i możliwości kształtowania świata, ale pod warunkiem, iż pozostanie on istotą wolną, której zostaną zagwarantowane warunki do twórczości. Jest to zadanie nie tylko oświaty, ale również prawa pozytywnego.

Na owej wierze w siłę człowieka i jego niepodważalną wartość myśliciel opiera koncepcję liberalizmu humanistycznego, określaną w ten sposób przez samego jej autora. Koncepcja ta opiera się na uznaniu człowieka za wartość najwyższą, niepodważalną, której poszanowanie wymaga skierowania uwagi na każdą jednostkę pojmowaną jako istota obdarzona wolnością. Jak wskazuje autor, liberalizm w takim ujęciu stanowi podstawę ustroju opartego na walorach etycznych i intelektualnych człowieka, który „dorósł do wolności i umie należycie z niej korzystać”, a więc osiągnął taki poziom rozwoju, który pozwala na obdarowanie go wolnością²⁷. W równym stopniu

²⁶ Ibidem, s. 318.

²⁷ Ibidem, s. 298.

Zweig podkreśla konieczność zapewnienia człowiekowi możliwości wszechstronnego rozwoju, zbiorowość natomiast jest traktowana przez niego jako środek mający temu celowi służyć²⁸.

Znamienne dla Ferdynanda Zweiga jest pojmowanie człowieka w perspektywie jego potencjalnej zdolności do rozwoju, a nawet jego przeznaczenia, jakim jest dążenie do doskonałości. To właśnie ta cecha, zdaniem myśliciela, zasadniczo odróżnia istotę ludzką od zwierząt. Człowiek jest też przede wszystkim istotą wyposażoną w zmysł moralny i metafizyczny. Należy pamiętać, że o kształtowaniu stosunku człowieka do człowieka decyduje czynnik, jakim jest dusza ludzka, czyli rozwój kulturowy, etyczny, poglądy, upodobania, potrzeby i emocje. Z tego punktu widzenia moralność i poczucie sprawiedliwości odgrywają bardziej istotną rolę niż rozwiązania narzucane przez państwo w imię zasad sprawiedliwości²⁹. Człowiek zawsze jest ważniejszy od aparatu państwowego, gdyż jako istota żywa nadaje dopiero treść poszczególnym instytucjom. Przykładowo nauczyciel jest ważniejszy od programu realizowanego w szkole, a sędzia od ustroju sądownictwa.

Takie ujęcie człowieczeństwa prowadzi do istotnego wniosku, dotyczącego kształtowania ustroju prawno-społeczno-gospodarczego w państwie. Wszelkie dążenia do poprawy uwarunkowań socjalnych powinny zostać poprzedzone zmianą stanu moralnego człowieka, jego poziomu wychowania i wykształcenia. Obowiązuje bowiem zasada, iż każda reforma społeczna powinna być dokonywana równolegle z przemianą duchową i moralną. Należy również każdorazowo rozważyć, jak reforma zewnętrzna wpłynie na samego człowieka, jego istotę i duchowość, czy będzie prowadziła do jego rozwoju, czy też stanie się źródłem ograniczeń. To właśnie ten aspekt powinien być ostatecznym kryterium oceny celowości wprowadzanej zmiany. Takim założeniom odpowiada postulowany przez Zweiga liberalizm humanistyczny, który wymaga z jednej strony doskonalenia samego człowieka, z drugiej zaś wprowadzenia rozwiązań zewnętrznych.

Jedną z niedocenianych, zdaniem Zweiga, cech liberalizmu jest jego wychowawczy charakter. W dobie dążenia do jego odrodzenia powinien zostać zauważony jako doktryna wyzwalająca w człowieku pozytywne właściwości. Wymaga bowiem

²⁸ Ibidem, s. 22.

²⁹ Ibidem, s. 297.

kształtowania ściśle określonych cech. W ten sposób na gruncie liberalizmu humanistycznego zostaje uwypuklona zdolność człowieka do rozwoju, a także jego dążenie do doskonalenia samego siebie.

Jakim zatem staje się człowiek formowany przez liberalizm? Jest on przede wszystkim odpowiedzialny za siebie i nie obciąża swoimi sprawami społeczności czy instytucji. Jako przedsiębiorca pracujący we własnym imieniu i na własny rachunek jest samodzielny, a także odważny, zdolny do podejmowania inicjatywy i ryzyka. Zamiast fanatyzmu cechuje go tolerancja i zrozumienie dla odmienności wierzeń i poglądów innych ludzi. Respektuje on wolność myśli i badań, budując podstawy dla postępu nauki i techniki. Jest typem człowieka społecznego, zdolnego do kompromisu i współdziałania w życiu społecznym i politycznym. Ma poczucie odpowiedzialności za zbiorowość. Otwarcie głosi poglądy, zna swoje obowiązki oraz prawa, a także walczy o ich poszanowanie. Przeciwstawia się systemowi totalnemu, ponieważ liberalizm jest szkołą wychowywania charakterów także w zakresie publiczno-prawnym³⁰.

Wyjątkowo istotne jest, iż w warunkach liberalizmu człowiek przyznaje się do motywacji, jaką jest głęboko zakorzenione w jego naturze dążenie do zarobku, do poprawy bytu i awansu społecznego, przy czym należy zauważyć, że antyliberalizm nie niweluje tego popędu i nie uszlachetnia człowieka, lecz prowadzi jedynie do jego ukrycia i obłudy³¹. Tymczasem liberalizm formuje człowieka szczerego i otwartego, akcentującego i umiejętnie wykorzystującego swoje wrodzone cechy i możliwości.

7. Społeczny charakter liberalizmu

Na gruncie koncepcji liberalizmu humanistycznego zagwarantowanie jednostkom wolności przez państwo nie jest jednak warunkiem wystarczającym. Niezbędne jest również zapewnienie pewnych minimalnych warunków socjalnych, które zagwarantują wszystkim równe szanse do swobodnego rozwoju, niwelując ograniczenia wynikające z czynników materialnych. W ten sposób uwypuklony zostaje zarazem społeczny aspekt liberalizmu głoszonego przez Zweiga.

³⁰ Ibidem, s. 274–275

³¹ Ibidem, s. 275.

W stanowisku myśliciela zarysowuje się wyraźna potrzeba nadania liberalizmowi bardziej socjalnego charakteru, czego wyrazem jest uznanie konieczności udziału państwa w kształtowaniu – przy pomocy rozwiązań prawnych – ustroju gospodarczego. Zweig pozostaje zatem przedstawicielem nurtu myślenia liberalnego, ale jednocześnie odrzuca skrajnie antyetatystyczne podejście, dopuszczając w pewnym zakresie interwencjonizm państwowy. Będąc gorącym zwolennikiem rozwoju i umacniania liberalizmu wskazuje na konieczność nowego sposobu jego rozumienia, a także powiązania dążeń wolnościowych z dążeniami socjalnymi.

Myśliciel dopuszcza wkraczanie państwa w ściśle określone sfery, ale w sposób umiarkowany i niepowodujący naruszenia podstawowych praw ekonomii. Postuluje przede wszystkim podporządkowanie zasady konkurencji pewnym wymogom społecznym, kulturowym i etycznym, nie dążąc jednak do jej całkowitego wyeliminowania, lecz do zapewnienia właściwego funkcjonowania zgodnie z zasadą *fair play* w sytuacjach, gdy zachwianiu ulega zasada równości rynkowej³².

Zweig przekonuje, że wolna konkurencja, stanowiąca rdzeń idei liberalnej, powinna odbywać się w warunkach rzeczywistej konkurencyjności, mianowicie w sytuacji, w której szanse są wyrównane. Dlatego też uważa, że niezbędna jest reforma społeczna, w wyniku której każdemu człowiekowi zostałoby zapewnione prawo do pracy i zarobku, nastąpiłaby demokratyzacja własności, odrodzenie stanu średniego, wyeliminowanie pauperyzmu i bezrobocia oraz wzmocnienie klas gospodarczo słabszych, przykładowo poprzez dążenie do likwidacji wielkich gospodarstw rolnych czy wielkiej własności prywatnej w przemyśle.

W ramach zarysowanej przez myśliciela reformy społecznej znalazło się zagwarantowanie robotnikom udziału w zysku jako formy dodatkowego wynagrodzenia, walka z monopolami i kartelami, utrudnienie nadmiernej koncentracji własności, popieranie wszelkich form spółek i spółdzielni, zlikwidowanie koncesji, wyłączności i przywilejów, rozbudowa szkolnictwa zawodowego, rozwój systemu kredytów ludowych, budownictwa ludowego, czynne oparcie dla rzemiosła, małego i średniego przemysłu, udostępnienie narzędzi pracy masom, ochrona pracy i zdrowia szerokich mas, a także obciążenie konsumpcji luksusowej.

³² F. Zweig, *Świat tęskni za wolnością*, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, 27 stycznia 1935, nr 27, s. 1–2.

Odbiegając od tradycyjnego liberalizmu XIX-wiecznego, autor podkreśla, że realizacja tego programu wymaga określonego interwencjonizmu państwowego, który staje się niezbędny w obronie człowieka przed przewagą kapitału w walce o poszanowanie zasad uczciwości, słuszności i konkurencji na rynku pracy oraz o opiekę nad zdrowiem i życiem mas społecznych. Dlatego też za dopuszczalne uznaje także planowanie gospodarcze przez państwo w dziedzinie pieniądza i kredytu, a także prowadzenie działalności nierentownej lub wykraczającej poza możliwości finansowania przez kapitał prywatny, przykładowo inwestycji publicznych.

Jak zaznacza, niezbędne jest zastosowanie „planowości w tych dziedzinach, które ze swej natury wymagają, planowości centralnej, a mianowicie w centralnych punktach gospodarstwa reprezentowanych przez instytucje państwowe i publiczne. Jest to przede wszystkim dziedzina pieniądza i kredytu prowadzona przez państwo czy też publiczny bank centralny, dziedzina budżetu i inwestycji publicznych, dziedzina podatków i opłat, dziedzina handlu zagranicznego (ceł i taryf), dziedzina komunikacji itd.”³³.

Zweig zwraca również uwagę, że prowadzenie gospodarki opartej na wolnej konkurencji możliwe jest jedynie w warunkach pokoju i tolerancji. W ten sposób głoszony przez niego liberalizm staje się doktryną krzewiącą idee pacyfistyczne. Dlatego też istotnym elementem rozważań autora jest troska o stosunki międzypaństwowe. Podkreśla on między innymi, iż nieprawidłowy ustrój społeczny tylko pozornie jest wewnętrzną sprawą państwa. Wywołuje bowiem skutki znamienne dla całej ludzkości, uniemożliwiając współpracę i wzajemne porozumienie w stosunkach między państwami³⁴.

Ferdynand Zweig wskazuje na konieczność budowania harmonii i pokojowego porządku na świecie z jednej strony poprzez moralny rozwój ludzkości, z drugiej zaś – poprzez tworzenie prawidłowych instytucji i funkcjonowanie prawa pozytywnego. Zarysowuje też wspólny cel ludzkości, jakim jest uchronienie świata przed zniszczeniem niesionym przez rozwój techniki militarnej. Liberalizm w ujęciu Zweiga jest systemem pokoju i współpracy międzynarodowej, opartej na wymianie idei, dóbr, kapitałów i ludzi.

³³ F. Zweig, *Zmierzch...*, s. 80.

³⁴ Ibidem, s. 18–19.

Myśliciel podkreśla również znaczenie autodyscypliny społecznej, wskazując, że liberalne rozwiązania skutecznie funkcjonują jedynie w społeczeństwie, które potrafi uchronić się przed nadużywaniem wolności i przeradzaniem się jej w chaos i anarchię. W sposób konieczny ustrój ten wiąże się też z demokracją polityczną, opartą na równości praw politycznych oraz odpowiedzialności rządzących przed rządzonymi. Zgodne z jego założeniami jest dążenie do zagwarantowania każdemu pełnoprawnego uczestniczenia w życiu politycznym i gospodarczym, co wiąże się z koniecznością zapewnienia równego dostępu do sprawowania władzy (powszechnego prawa wyborczego) oraz upowszechnienia prawa własności i podniesienia poziomu oświaty.

Troska o wykształcenie członków społeczeństwa wyrasta z przekonania, iż wiedza stanowi podstawę umiejętności wykonywania obowiązków wiążących się z demokracją polityczną³⁵. Jest ona uważana za jeden z podstawowych warunków prawidłowego funkcjonowania demokracji i liberalizmu. Dlatego też oświata i rozwój szkolnictwa zostały uznane przez Zweiga za jedno z podstawowych zadań państwa. Wielokrotnie myśliciel podkreśla, że liberalizm społeczny ma stanowić podstawę demokracji społecznej, nie zaś tylko formalnej. Na gruncie jego poglądów ma zmierzać do zaprowadzenia sprawiedliwości społecznej, przede wszystkim poprzez zapewnienie wyrównanego startu życiowego oraz zagwarantowanie rzeczywistej możliwości korzystania z praw politycznych.

Zweig przyznaje zatem, iż słuszne jest określanie liberalizmu jako systemu wolności, uznawanej za najwyższą wartość w świecie ludzkim, a zarazem będącą „najlepszą, najskuteczniejszą i najtańszą zasadę rządzenia i gospodarowania”³⁶. Spoczywająca u podstaw liberalizmu wolność wyzwala w ludziach współzawodnictwo, stając się w ten sposób podstawą postępu i rozwoju. Jest swoistym katalizatorem dla rozwoju potencjału twórczego jednostek. Jak pisze Zweig, jedynie „człowiek wolny, tylko wolny naród może tworzyć dzieła prawdziwie wartościowe i trwałe”³⁷. Wartość ta wymaga urzeczywistnienia w trzech sferach: stosunków gospodarczych, społeczno-politycznych oraz międzynarodowych.

³⁵ Ibidem, s. 20

³⁶ Ibidem, s. 17.

³⁷ Ibidem, s. 18.

Na gruncie poglądów Ferdynanda Zweiga wolność jest wyrazem indywidualizmu, ale powiązanego z pierwiastkiem społecznym. Aspekt indywidualistyczny wyraża się w uznaniu za cel nadrzędny dążenia i stworzenia warunków do swobodnego i pełnego rozwoju indywiduum. Aspekt społeczny odnosi się do przyjęcia, iż społeczeństwo jest zespołem jednostek, ale zjednoczonych podziałem pracy, wymianą, współistnieniem interesów indywidualnych, ale także wartości.

Wspólnotę stanowi także ludzkość pojmowana jako całość, która powinna być zespolona wspólnymi dążeniami, wśród których należy wskazać przede wszystkim na tolerancję i pokój jako fundamenty myślenia liberalnego. Koncepcję liberalizmu społecznego Zweig uznaje za utopię prawdziwej demokracji, wiecznego pokoju, wysokiej kultury moralnej i duchowej człowieka, ustrój wolności i równości szans: „Liberalizm – to utopia świata w najwyższym wykwicie cywilizacji i kultury ludzkiej”³⁸.

Bibliografia

- Bernacki Włodzimierz, *Ferdynand Zweig (1896–1988): przypadek polskiego liberalizmu społecznego*, [w:] *Myśl i polityka: księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Jackowi Marii Majchrowskiemu*, red. Bogdan Szlachta, Kraków 2011.
- Brzyska Anna, Jeż Grzegorz, *Wielcy polscy ekonomiści: główne nurty polskiej myśli ekonomicznej*, Warszawa 2023.
- Czerwiński Mirosław, *Ferdynand Zweig: ekonomista i socjolog*, [w:] *Między ideą, pasją a działaniem: księga jubileuszowa dedykowana dr. hab. Marianowi Mitrzędze*, red. Paweł Grzywna, Joanna Lustig, Natalia Stępień-Lampa, Bożena Zasępa, Katowice 2017.
- Katalog uczniów Wydziału Prawa UJ za lata akademickie 1917/18, 1918/19, Archiwum UJ, sygn. WP II 284, sygn. WP II 286.
- Kryniecka-Piotrak Anna, *Indywidualizm w polskiej myśli filozoficznoprawnej XX wieku*, Białystok 2019.
- Zweig Ferdynand, *Cztery systemy ekonomii. Uniwersalizm – nacjonalizm – liberalizm – socjalizm*, Kraków 1932.
- Zweig Ferdynand, *Liberalizm polskiej myśli ekonomicznej*, Kraków 1937.
- Zweig Ferdynand, *Świat tęskni za wolnością*, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, 27 stycznia 1935, nr 27, s. 1–2.
- Zweig Ferdynand, *Zmierzch czy odrodzenie liberalizmu*, Warszawa 1980.

³⁸ Ibidem, s. 299.

► STRESZCZENIE

Liberalizm humanistyczny Ferdynanda Zweiga

Sformułowana w okresie międzywojennym przez Ferdynanda Zweiga koncepcja liberalizmu jest źródłem inspirujących idei, mogących mieć istotne znaczenie z punktu widzenia potrzeb człowieka XXI wieku, rozdartego między skłonnościami indywidualistycznymi a jego poczuciem przynależności do wspólnoty. W literaturze wskazuje się, iż poglądy tego myśliciela ewoluowały od apologii klasycznego liberalizmu gospodarczego do postulowania rozwiązań ustrojowych o prospołecznym charakterze. Zweig przedstawia nowy sposób rozumienia liberalizmu, akcentującego konieczność rozpatrywania wolności indywidualnej w powiązaniu z troską o los społeczności, w jakich funkcjonuje człowiek oraz ludzkości traktowanej jako całość.

W przedstawionym przez autora ujęciu liberalizm opiera się na wolności, ale rozpatrywanej przez pryzmat tego, na ile przyczynia się do stworzenia warunków sprzyjających rozwojowi człowieka i jego wewnętrznemu doskonaleniu się. W kontekście tym podkreśla wychowawczy charakter liberalizmu jako doktryny kształtującej w człowieku pozytywne cechy, do których należą między innymi: samodzielność, odwaga, odpowiedzialność za siebie i innych, szczerłość, akceptowanie cech swojej natury, dążenie do wewnętrznego rozwoju i doskonałości.

Autor, pozostając zwolennikiem liberalizmu, dopuszcza zarazem w określonym zakresie interwencjonizm państwowy w celu ochrony człowieka przed przewagą kapitału oraz zagwarantowania warunków rzeczywistej konkurencji z poszanowaniem zasady fair play, a przede wszystkim wyrównania szans. Za niezbędne do realizacji liberalnych ideałów uznaje przeprowadzenie reformy społecznej w dziedzinie stosunków własnościowych, praw politycznych i oświaty, przy czym podkreśla, iż przede wszystkim konieczne jest przebudowanie duchowości człowieka i ukierunkowanie jego myślenia na dostrzeżenie wspólnych celów mogących połączyć całą ludzkość, jak na przykład pokojowe ukształtowanie stosunków międzynarodowych.

Interesująca jest konstatacja Zweiga, sformułowana na podstawie analizy twórczości przedstawicieli polskiej myśli społeczno-gospodarczej XVIII i XIX wieku, iż cechuje ją indywidualistyczno-liberalne nastawienie, ale o prospołecznym charakterze. Optymistyczny jest też wysnuty na podstawie rozważań historiozoficznych wniosek, iż dzięki sile woli człowiek może kształtować bieg dziejów w przyszłości. Według Zweiga możliwe jest odwrócenie dotychczasowej prawidłowości, zgodnie z którą po osiągnięciu punktu kulminacyjnego w rozwoju indywidualizmu każdorazowo następuje zmierzch danej cywilizacji i dominacja kolektywizmu, prowadzącego do niszczenia twórczych możliwości człowieka.

► SUMMARY

Ferdinand Zweig's Humanistic Liberalism

Ferdinand Zweig's conception of liberalism, formulated in the interwar period, is a source of inspiring ideas that may be relevant to the needs of the 21st century man, torn between individualistic inclinations and his sense of belonging to a community. The literature indicates that the views of this thinker evolved from an apologia for classical economic liberalism to postulating systemic solutions of a pro-social nature.

Zweig presents a new way of understanding liberalism, emphasising the need to consider individual freedom in connection with the concern for the fate of the communities in which man functions and of humanity as a whole. In the author's view, liberalism is based on freedom, but considered through the prism of the extent to which it contributes to the creation of conditions conducive to human development and inner self-improvement. In this context, he emphasises the educative character of liberalism as a doctrine shaping positive qualities in man, which include, among others: self-reliance, courage, responsibility for oneself and for others, honesty, acceptance of one's own nature, striving for inner development and perfection.

The author, while remaining an advocate of liberalism, also allows for state intervention to a certain extent in order to protect people from the predominance of capital and to guarantee the conditions for genuine competition with respect for the principle of fair play, and, above all, for equal opportunities. He considers social reform in the areas of property relations, political rights and education to be indispensable for the realisation of liberal ideals, while stressing that it is above all necessary to rebuild man's spirituality and to direct his thinking towards common goals that can unite all mankind, such as the peaceful shaping of international relations.

It is interesting to note Zweig's statement, based on an analysis of the work of representatives of the Polish socio-economic thought in the 18th and 19th centuries, that it is characterised by an individualist-liberal attitude, but of a pro-social nature. The conclusion, based on historiosophical considerations, that through the power of will man can shape the course of history in the future, is also optimistic. According to Zweig, it is possible to reverse the previous regularity, according to which the culmination of the development of individualism is always followed by the twilight of a given civilisation and the domination of collectivism, leading to the destruction of man's creative potential.